

CIVIL TÁRSADALOM: ÁLLAMFÜGGŐ ALATTVALÓ, VAGY AUTONÓM ÁLLAMPOLGÁR?

Tőkés Rudolf

(Professzor emeritus, University of Connecticut)

Szabó Máté kollégám cikkét, feljegyzését, vagy vitaindítóját többször is elolvastam, de most sem értem, hogy pontosan mire akart kilyukadni. Nyilvánvalóan a posztkommunista magyar civil társadalomról van szó, illetve arról, hogy milyen buktatókkal kell megküzdeni egy valódi demokratikus és a társadalomba mélyen beágyazódott civil társadalomhoz való átmenet során. Ezt kimondva, az olvasótól függ, hogyan is értelmezze szerzőnk gondolatmenetét. Ez főleg műfaji kérdés, lévén az anyag sokkal inkább egy napilap hétvégi mellékletének szánt eszmefuttatásnak, mint egy szakmailag alaposan átgondolt, logikusan levezetett és gazdag jegyzetapparátussal prezentált esszének tűnik. Ez nem gond, mert vitaindítónak ez is megjárja. Másrészt a vita résztvevőit felmenti a „szakmaiság” követelményei alól, tehát szabadon fogalmazhatnak a szerzőhöz hasonló félig-meddig „stream of consciousness” – „political science lite” – stílusban. Továbbiakban a tömör fogalmazás érdekében megkísérlem egy-egy címszóhoz illeszteni a mondanivalómat.

Homo sovieticus

Szabó szerint „a nyugati kommunizmuskutatás egy ideig készpénznek vette a »homo sovieticus« létet, elfogadta a választási eredményeket, sikeresnek vélte a félretájékoztatót, a manipulációt.” Kár, hogy ebből egy szó sem igaz. Ahogy ezt már Paul Hollander és sokan mások megírták, a nyugati baloldali értelmiségi társutasok (ők is csak 1956-ig) kivételével az úgynevezett kommunizmuskutatók jó hetven éve, de különösen a hidegháború éveiben, sikeresen demonstrálták, hogy a kommunista rezsimek félretájékoztatói törekvései, például a Szovjetunió esetében, csak akkor voltak sikeresek, amikor a második világháború idején az agit-prop. szövegek nagyorosz nacionalista mázzal lettek tálalva. Ez így volt máshol is, amikor időnként a part szakadt, legyen az Kína, Vietnam, Románia, Csehszlovákia, vagy Kuba. Minderről persze egy nagyobb könyvtár kapacitását is meghaladó szakmai társadalomtudományi irodalom született – főleg angolul, mert a német kollégák inkább intézményekkel, a franciák pedig főleg újságírással foglalkoztak. Nos, joga van szerzőnknek minderről

ről nem tudni, de azért engedtessek kimondani, hogy minden politológiai revizionizmusnak van, illetve kellene hogy legyen egy ésszerű határa.

De menjünk tovább. A fentihez hasonlóan az sem igaz, hogy a kommunista rezsimék „másként gondolkodóiról”, vagy kvázi ellenzékéről szóló nyugati irodalom (jómagam is foglalkoztam ilyesmivel) valahogy szemet hunyt a „csendes többség”, gyakran megdöbbenően bátor, találékony és nagyon sokszor manifeszt túlélési stratégiái felett. Az aztán végleg nem igaz, hogy a nyíltan ellenzéki csoportok megnyilvánulásait (akár csak, vagy főleg) „radikális utópizmus” jellemezte, és még kevésbé, hogy az effajta „nemet mondók” valamiféle társadalmi légüres térben mozogtak. A gulag népe nem csak írástudókból, szamizdatszerzőkből és a nyugati sajtónak küldött tiltakozó levelek szerzőiből, hanem egyszerű, és a maguk módján renitens, köztük sok-sok tízezer istenhívó, emberek millióiból tevődött össze. (Lásd grassroots radicalism). Ehhez képest Kádár, a NEM-et követő időszak „puha diktatúrája” valóban más volt, hiszen a Haraszi ügyét követő másfél évtizedben politikai okokból megrendelt tömeges letartóztatásokról nem tudunk. Erről meg csak annyit, hogy a magyar társadalomtudomány közismert hungarocentrikus gyermekbetegsége az, amit „inductive reasoning”-nak nevezhetünk. Félő hogy Szabó Máté is ebbe a csapdába esett bele. Ez érthető lehetett harminc évvel ezelőtt, mielőtt a demokratikus ellenzék felfedezte Lengyelországot és mindazt, amit a Solidarnosc (nem elit és nem elszigetelt csoportosulás) fémjelzett. Így fogalmazni 2009-ben több, mint kínos.

Hol van manapság a homo sovieticus és pannon rokona, a homo kadaricus?

Szabó szerint az efféle korábbi domináns viselkedési mintákat „nagyítóval sem lehet megtalálni” a posztkommunista Kelet-Európában. A szerző kérdésére – „hát ki is tartotta fenn ezt a (rég)i rendszert egyáltalán?” – vegyünk egy mély lélegzetet (mely, ezt olvasva, egy ideig megállt), és kíséreljünk meg erre reális választ adni. Nem is szükséges a sok mindenre bölcs választ adó Bibó Istvánhoz visszatérni, hanem tűnődjünk a Kádár-éra nem-hegeliánus „lét és tudat” nexus életszerű részletein.

A rendelkezésre álló sokféle elemzési lehetőségből válasszuk az akkor és ott élő magyar ember életkörülményeit, illetve ebből a klaszterből a munkájáért kapott javadalmazása dinamizmusát. Pontosabban a munkabér készpénz kontra természetbeni, illetve részben monetarizált, szociális jutattások arányáról van szó. Ha elfogadjuk azt a tézist, hogy a civil társadalom alapköve a polgároknak, fogyasztói minőségükben, a jövedelmük feletti szabad rendelkezési szabadságán nyugszik, akkor ez számszerűsítve lefordítható a hetvenes évek „készpénz kontra egyéb juttatások” (75–25%) arányára, illetve mindarra, ami ebből következett. Más szóval, az állampolgár-fogyasztó gazdasági autonómiájának illetően megkurtítása nem (csak) jövedelmpolitikáról, hanem alanyi (a gyengébbek kedvéért polgári) önrendelkezési szabadságjogokról szól. A

Kádár-féle „company town” (lásd legvidámabb barakk) lakói nem csak a nomenklátúra politikai-rendőri diktatúra áldozatai, hanem az őket alkalmazó vállalat, hivatal, intézmény gazdaságilag-társadalmilag kiszolgáltatott és személyükben mélyen megalázott alattvalói voltak. Mindezek fi

hogy lelkében-szívében vállalja az új intézményi berendezés fennhangon hirdetett közpolitika értékeit. Az emígy létrejött társadalmi „katarzis-deficit” a következő két évtized során feloldatlan maradt – éppúgy, mint ezt számtalan közvélemény-kutatási adat bizonyítja, maga a politikai intézményi rendszer, a piacgazdaság, különösen az állampolgári érdekeket állítólag képviselő politikai pártok legitimációja.

Dahrendorf és a német modell

Való igaz, hogy egy mélyen beágyazódott demokratikus politikai rendszer, és vele együtt civil társadalom létrejöttéhez idő kell. Az is igaz, hogy a posztkommunista országok szebb jövőjén munkálkodó politikusainak sokféle jogalkotási, piacosítási, privatizációs és egyéb reformtechnika állt rendelkezésükre, de az is, hogy mindehhez hiányzott az „új demokráciák” népeinek társadalmi konszenzusa. Ha ez így volt, akkor az végleg nem, illetve csak az alább idézett mondat második fele, igaz, hogy ahogy ezt Szabó kolléga állítja, miszerint „még ha 1989 óta hiába is keressük a korábban oly stabilnak tűnő rendszer híveit, ugyanúgy nehezen találjuk meg az új civil társadalmat építő polgárt is”. Ugyanis a tény az, ha behelyettesítjük a „régis rendszer hívei” mondatrészt, és ehelyett azt mondjuk, hogy a régi pártállami redisztribúciós rendszer jótéteményeseinek döntő többsége egyúttal politikailag infantilis államfüggő alattvalókká váltak, akkor a legitimizációját jó részben nélkülöző új intézményi rendszernek nem több mint passzív, mondhatni „panaszkulturás,” társasutasai lehettek – úgy, mint a gulyáskommunizmus idején. Konklúzió: a homo kadavicus ingyenebéd mentalitása továbbra is él és virul, és hívói politikai szempontból talán most azon tűnődnek, hogy a következő országos választások során otthon maradjanak, vagy a három, pillanatnyilag még parlamenti bejutóképes párt jórészen számukra címzett kortesfogó jelszavait támogassák.

Dahrendorf nagyotmondó, „hat hónap, hat év, hatvan év” forgatókönyve egyike a sok húsz évvel ezelőtt publikált nyugati tranzitológiai irodalomnak. Semmi gond. Ugyan mindegyike tele volt innen-onnan kölcsönzött átalakulási tapasztalatokkal, ezek egy része, amint ezt Szabó helyesen regisztrálja, honi, azaz Dahrendorf esetében nyugat- és keletnémet evidenciából származik. Ami sajnos hiányzott mindebből, hogy a német verzió nálunk maradjunk, *Fingerspitzengefühl*, azaz a posztkommunista realitások, különösen a helyi politikai kultúra nem csak megértése, hanem átélése is. Hadd ne zongorázzuk a kettő közti különbséget. E helyen nem akarok hosszas vitába keveredni Szabó kollégával, de azért néhány dolgot érdemes lenne regisztrálni. Kezdem azzal, hogy a német fejlődés, mondjuk Adenauertól Merkelig, egyedi történések sorozatából áll. Mindezt átíveli a négyhatalmi megszállás, a szovjet zónából fabrikált NDK, az ezzel való négy évtizedes, feszültséggel teli együttélés, Berlin státusának egyedisége, kétpárti (tudom, voltak/vannak szabad demokraták, zöldek és bajorok) stabil politikai váltógazdaság, botrány- és korrupciómentes

közigazgatás, pártsemleges jogszolgáltatás, NATO, majd közös piaci tagság és egy apróság, nevezetesen német munkaetika. Nem csoda, hogy mindez, legalábbis távolból, mintaértékűnek számított Kelet-Európában. Mert ugye más volt az amerikai, angol és francia németországi katonai jelenlét, mint az „ideiglenesen” Kelet-Európában itt-ott állomásozó szovjet hadsereg az érintett államok belügyeiben. Ehhez meg csak annyit, hogy a Marshall-segélyből nem csak a németek kaptak – ők elsősorban újjáépítésre, míg nyugat-európai szomszédaik a kommunista pártok előrenyomulásának megfékezésére. Eközben az NSZK állami szuverenitása sértetlen volt és maradt.

Erről még néhány renitens gondolat. Én úgy gondolom, hogy már a Kádár-érában is volt egyfajta Marshall-segély. Ezt úgy hívták, hogy világpiaci áron aluli szovjet energiaszállítások (addig, ameddig), külföldi kölcsönök (1972-ben 800 millió dollár, hét évvel később már nyolc és fél milliárd, a nyolcvanas években 20 milliárd, később a csillagos ég), IMF-hitelek és NSZK-adományok. Míg a szovjet „segély” ravasz gyarmati politika volt, a nyugati hitelek és kölcsönök a „gulyáskondért” tartották feltöltve. Mindez a mindenkori status quo – akkor a velejéig korrupt, azóta egyrészt a politikailag gyáva, másrészt gazdaságpolitikailag inkompetens, „új demokrata” rezsimeinek fenntartására, illetve az „utca” semlegesítésére szolgált. Az utóbbi, Inglehart fogalmi apparátusával élve, egyértelműen „materialista” volt – és félő, hogy marad is, amíg a magyar rendszermódosítás nyertesei és vesztesei szót nem értenek egymással. Eled-dig a „jóléti állam vaskos tortájából” a legjobb esetben is a magyar társadalom egyharmada részesült. Miután csodák nincsenek, ez sokat nem fog változni a következő tíz-húsz év során.

Civil szektor: állami gondozott árva gyerek?

Azzal kezdenem Szabó kérdését parafrázálva, hogy a „miért egy és miért nem száz százalék” a civil szektor polgári/állami támogatottsága egy alapelvben véve hamis dichotómián alapszik. Ha jól emlékszem, a legnagyobb tíz civil szervezet számára juttatott pénzforrások döntő része az állami költségvetésből származik. A többiek – ki több, ki kevesebb – civil, illetve állami támogatásból működnek. A jelenlegi, jövedelmi adóból leválasztható 1% kétélű fegyver, mert a nyilvánosságra hozott eredmény egyfajta népszerűségi versenynek is felfogható, néha teljesen függetlenül az érintett intézmények érdemi tevékenységétől, illetve társadalmi hasznosságától. Hogy mindez az aktív, főleg értelmiségi, kisebbség részvételét jelenti, magától értetődő. Az már sokkal kevésbé, hogy különféle civil csoportosulások, vezetőik kooptációján keresztül, közéleti, és értelmiségi álláshalmozásnak bő teret adva, de facto politikai szerepet is vállalnak. Miután mindez nem légtüres térben történik, a helyzet az, hogy nem egy önjelölt civil „népbarát” csendes társként egy-egy politikai párt holdudvarában találja magát. Tehát a mottó: „kövesd a pénzt” és „kövesd a pozíciót” nem csak gazdasági és politikai, hanem társadalmi korrupció fel-

tárására is alkalmas. Ehhez kapcsolódva én is úgy látom, hogy a jelenleg működő „gyámkodó demokratikus despotizmus” a továbbiakban nem vállalható, mert ez nem más, mint a polgári államfűggés legújabb intézményesített reinkarnációja.

Mielőtt az Európai Unióhoz való csatlakozás dilemmáiról szólnék, néhány gondolat az állam szerepéről a demokratikus átalakulási folyamatokban. Röviden fogalmazva: minden ellenkező híreszteléssel szemben kimondható, hogy a kádári pártállam nem erős, hanem nagyon is gyenge volt. Itt nem csak legitimációs deficitről van szó, hanem a rezsim vezérfüggő, voluntarista, a forradalom és Nagy Imre emlékétől hidegrázást kapó, tekintélyelvi alapon rekrutált, közepes képességű apparatszikok által működtetett és a szovjet megszállók által fenntartott klikkről, mely a glasznoszty szelétől meginogva és a lábával szavazó párttagság által cserbenhagyva, néhány hónap alatt feladta a süllyedő hajót.

Néha a történelem megismétli magát: egyszer egy vérbefojtott forradalom – tragédia; másodszorra egy kialkudott forradalom – szomorújáték. Ugyanis az 1989-es, egymás felé joggal teljesen bizalmatlan kerekasztal lovagjai addig mozgatták a törvényhozási, államigazgatási és intézményi sakkbábukat, hogy a végén megszülettek, mondjuk a szabad választási rendszer kivételével, egy kormányozhatatlan, tehát gyenge államot. Persze mindezt lehet jogállamnak hívni, de a szándék (lásd puding) próbája a törvények végrehajtásában, a jogszolgáltatás pártatlanságában, az államigazgatás tisztességében és az állampolgári törvénytisztelet milyenségében található. A posztkommunista állam nem csak azért gyenge, mert eladósodott és súlyos működési zavarokkal küszködik, hanem azért is, mert forráselvonási (lásd jövedelmi, jövedéki és forgalmi adók és illetékek) harácspolitikája, még a régi rendszernél is nagyobb mértékben megfosztja az állampolgárát gazdasági önrendelkezési jogaitól. Lehet ezt udvariasan „elvonási-redisztribúciós kihívásnak” is nevezni, de a lényeg az, hogy az ön- és közveszélyesen óriásira duzzadt állam-pióca továbbra is képtelennek bizonyult a rendelkezésére álló források ésszerű felhasználására.

Az állami forráselvonási rendszer bűne nem csak az, hogy alapjában véve diszfunkcionális, hanem az is, hogy aláássa és korrumpálja a társadalom erkölcsi normáit. Ismeretes következménye az össznépi sporttá vált adócsalás, kényszervállalkozási kiskapuk kiagyálása és a továbbra is viruló fekete és szürke gazdaság. Tehát nem csoda, hogy az átlagembernek, az adója egy százalékanak odaítélésén kívül, nemigen marad pénze, hogy arra érdemes civil kezdeményezéseket anyagilag támogasson. A nyugaton meghonosult gyakorlat, hogy a polgár karitatív és hasonló célokra átutalt pénzét levonhatja jövedelmi adójából, esze ágába sem jutott a fiskus állami cerberusainak. Mert ugye ez egy nullszaldós játék: miért a polgár és miért nem despotikus állam bácsi legyen az osztogató? (Lásd remélt hála, mint politikai kategória). Az ok-okozati kapcsolat a befizetett adók és az állam számonkérhetősége között sajnos to-

vábbra is idegen a magyar polgár gondolatvilágától. És ez talán a legfontosabb zsigeri kérdés a leendő magyar civil társadalom szempontjából.

Összefoglalva: Szabó kolléga EU-val kapcsolatos eszmefuttatásának legtöbb gondolatával egyetértek, különös tekintettel a brüsszeli eurokraták által kiagyalt neokorporatív modell retrográd lényegére. A regionális és helyi „szovjetek” kritikus említése telitalálat, és mindaz, amit a NCA burokokban lopakodó és a civil szektort gyarmatosító visszaállamosításról, vagy „etatizálásról” mond. Ez mind igaz, de néhány, nem szükségszerűen tamaskodó gondolat is ide tartozhat.

Tény az, hogy az ország EU-tagságának és a tagsággal járó támogatások feltétele a közösségi normák, törvények, szabályok stb., teljes körű honi recepciója. Mindez törvényhozási akarattal levezényelhető, de mint mindig, az ördög a részletekben és az apró betűs végrehajtási feltételekben rejtőzik. A civil szektor esetében egyfajta államigazgatási Kulturkampf lehetősége is bujkál a gazdaságilag fejlett, társadalmilag konszolidált nyugat-európai államok „civil praxisa” és kelet-európai kommunista rezsimek korporatista öröksége között. A különbségek, brüsszeliesen szólva „harmonizálása” nem lesz könnyű feladat. Például feltehető, hogy a magyar közéletben a második parlamenti kamara feltámasztásában érdekeltek – különösen az ex-nomenklatura kitűnőségei – szempontjából a neokorporatista Drakula tetszhalála pusztán ideiglenes, és csak az EU-közvetített feltámadására vár. Az ilyesmire figyelni kell, mert a gomba módon szaporodó, ennek-annak részérdekeit védő, különféle korporatista testületek sűrűjében elsüllyedhet maga a civil társadalom is.

Ombudsman: skandináv import a magyar ugaron

Az 1989–90-es rendszermódosítók a jogállam megalkotását célzó lázas igyekezetükben nyugati állampolgári jogvédő intézmények meghonosítására törekedtek. Az Alkotmánybíróságról és az ombudsman intézményéről van szó. Míg az előbbiről, jót vagy semmit alapon, nem szólok, az utóbbi relevánsnak tűnik, hiszen a civil társadalom védelmére lett kitalálva. Azt várták, hogy a valóban kitűnően működő skandináv civil társadalmak tovább- vagy túlbiztosítására létrejött intézmény egy-az-egyben alapon működőképes lesz mint a születőben levő magyar „új demokrácia” polgárai dezinált jogvédő bajnoka. Az elképzelésben nem volt hiba, kivéve egy apróság. Nevezetesen az, hogy a skandináv intézmény egyfajta „triple redundancy” alapon működik. Ott, vélt vagy valós állampolgári jogsérelem esetén rendelkezésre áll a rendőrség, az ügyészség és a független bíróság az effajta panasz orvoslására. Mindez persze egy stabil, életképes civil társadalmi környezetben, ahol az említett három intézmény kielégítő válasza híján a jogsértést vélő panaszos az ombudsmanhoz fordulhat.

Mindez egy kicsit másként működik Pannóniában. Itt nem csak egy virágzó civil társadalom hiányzik, de a polgárok jó része bizalmatlan a jogrendszer védőhálójának működését illetően. Vélt jogsérelem esetén joguk van peres-

kedni vagy/és az Ab-hoz fordulni (ahol jelenleg sok ezer megválaszolatlan egyéni petíció vár válaszra), illetve az illetékes ombudsmant megkeresni. Az utóbbiakból több is van: mint az eső után az erdei gomba, számuk szépen gyarapodott az évek során. A törvényhozásnak felelős jogvédőket ugyanez a testület választja – feltehetően kizárólag szakmai alapon. (Ilyenkor az ördög azt súgja, hogy az ilyesmiben pártalkuk is szerepet játszhatnak – lásd a Legfelsőbb Bíróság választását övező majd egyéves szégyenletes kutyakomédiát.) De menjünk tovább. A derék magyar ombudsman, jogi kötelezettségének megfelelően, időnként beszámol a törvényhozásnak, illetve ajánlásokat tesz. A kivétel nélkül jó szándékú, de nemegyszer személyi ambícióval és ideológiai kivetítéstudattal túlfűtött ajánlások sorsáról, bevallom, nincs tudomásom. Azok, akik minderről azt mondják, hogy „a halottnak a szenteltvíz”, bizonyára túloznak, és alábecsülik az ombudsmani intézmény hatóképességét.

De térjünk a lényegre: nem vitás, az ombudsman az államigazgatási túlkapások megfékezésére lett kitalálva. De ilyesmire létezik másfajta megoldás is. Például az Egyesült Államok szövetségi kormányának mindegyik „minisztériumában” (Department) és országos hivatalában létezik az intézmény főnökétől teljesen független Inspector General. Az utóbbi valóban pártonkívüli, és csak az intézmény működésének, jogi és etikai normáinak védelmében érdekelt. Évi jelentései nyilvánosak, és azonnali belső korrekció híján a kongresszusi vizsgálóbizottságok egyikénél landolnak. Ezt követi az állami jogsértések feltárására ugrásra készen álló szabad sajtó. Mindez, esetleges ügyész-ségi intervenció kivételével, a feudálisan öntörvényű magyar közigazgatásnak, illetve az általa manipulált civil társadalomnak is hasznára lehet.

Summa summarum: gondolatébresztő tanulmány, izgalmas eszmefuttatás, hasznos vitaindító. Bátor a témaválasztás, mert aki a civil társadalomról ír, dárászfészekbe nyúl. Várom a vita folytatását.